

יחס האבות שן ורגל

דביר במברגר

מבוא

"ת"ר, ג' אבות נאמרו בשור: הקרן, והשן, והרגל" (ב, ב). אנו יודעים, כי כחלק מאבות הנזיקין הנמצאים בשור ישנם שני אבות דומים מאוד – השן והרגל. לכאורה, לא מצאנו שום הבדל בין שני האבות: הגמרא כותבת על שניהם שהם מצויים ("אורחיה")¹, ולכאורה דיניהם שווים – שניהם פטורים ברשות הרבים. אם כן, יש לשאול – האם באמת אין הבדל ביניהם? אם אכן אין שום הבדל ביניהם, למה נכתבו שני האבות בתורה גם שן וגם רגל?

יש לציין, שגם בתורה שני האבות נלמדים מפסוק אחד:

כי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירה (קרי: בעירו) ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם:

(שמות כב, ד)

הגמרא (ב, ב-ג, א) לומדת ש"כי יבער" זה נזק שן, ו"ושלח את בעירה" זה נזק רגל, אף שבפשט הלשון יש כאן מקרה אחד, ולכן לכאורה רק אב אחד. אם כן, אנחנו רואים כי כבר מלימוד האבות מהתורה, ישנו דמיון רב בין האבות.

במאמר זה נציע שלושה כיוונים אפשריים, וננסה לבסס אותם בדברי הראשונים. יש לציין שהכיוונים לא בהכרח חולקים, וניתן להחזיק בשני כיוונים גם יחד, כמו שיתבאר.

א. כיוון ראשון – אין הבדל בין האבות

כיוון ראשון אותו ניתן להעלות, הוא שבאמת אין כל הבדל בין האב שן לבין האב רגל. ניתן לראות זאת מכמה ראשונים:

¹ לגבי שן – למשל בסוגיית שונרא דאכל תמרי (יט, ב). לגבי רגל – למשל שם בתחילת העמוד, לגבי שכשה באמתה (שלשיטת רוב הראשונים הספק שם האם זה קרן או רגל – עיין ברא"ש ב, ב. לעומת זאת, עיין ברשב"א, ולא נוכל להאריך כאן בכך).

התוספות (נו, ב ד"ה המעמיד) מדברים על מקרה בו אדם מעמיד את בהמת חברו על קמת חברו, ואומרים שהוא חייב "מטעם שן ורגל". התוספות לא כותבים שהאדם חייב מטעם שן או מטעם רגל, האדם חייב "מטעם שן ורגל", נשמע ששני הדברים הם אב אחד.

מכמה ראשונים נראה שהם מציעים במקרים ספציפיים שתי אפשרויות, האם הנזק הוא שן או רגל, ולא מכריעים. כך בדברי תוספות רבנו פרץ (מד, א ד"ה במתחכך), וברשב"א (ב, ב ד"ה נשיכה). יש מקום להבין שבאמת אין הבדל בין שני האבות, ולכן הראשונים לא הכריעו בשאלה האם זה שן או רגל.

לפי זה, המושג "הנאה" בשן למעשה לא משמעותי בפני עצמו, ההנאה היא רק סימן לכך שהנזק מצוי. אם אכן נכון הדבר, למה נאמרו בתורה שני אבות? נראה שהסיבה לכך היא טכנית בלבד, אם רק אחד מהאבות היה כתוב לא היה ניתן ללמוד את השני, כמו שכותבת הגמרא (ד, א) שאם היה כתוב רק שן, הייתי אומר שרק במקרה שיש הנאה להיזקה הבעלים מתחייב. אם היה כתוב רק רגל, הייתי חושב שרק מקרה מצוי כמו רגל יהיה חייב, ולכן נכתבו שני האבות. אבל, למסקנה אין באמת שום הבדל ביניהם, והנאה היא סימן לדבר מצוי.

אבל, נראה כי בפשט דברי הראשונים שמגדירים כל נזק האם הוא 'שן' או 'רגל' אין זה כך, ובכמה ראשונים נראה גם שאי אפשר לומר כיוון זה, כמו שיתבאר.

ב. כיוון שני – הבדל בדינים

שמענו מהרב יונתן רוזין ומהרב אליהו ליפשיץ הסבר בדברי הרמב"ם, לפיו ישנם דינים אחרים לשן ולרגל.
הרמב"ם כותב:

שלשה אבות נזקים בשור, הקרן והשן והרגל, תולדות הקרן [...] תולדות השן [...] תולדות הרגל [...] כל אלו תולדות הרגל הם וברשות הרבים פטורים וברשות הניזק משלמין נזק שלם.

(רמב"ם נזקי ממון א, י)

הרמב"ם מסיים את ההלכה וכותב – "תולדות הרגל הם, וברשות הרבים פטורות". אף על פי שהרמב"ם הזכיר כאן בהלכה גם נזק שן וגם נזק רגל, את ההלכה הוא מסיים

יחס האבות שן ורגל

באמירה שתולדות הרגל פטורות ברשות הרבים. למה זה כך? ניתן להציע שלפי שיטת הרמב"ם רק תולדות הרגל פטורות ברשות הרבים, ואילו תולדות השן לא פטורות. יש להדגיש שוודאי שן ורגל עצמם פטורות ברשות הרבים, כמו שמפורש בגמרא (ה, ב) וברמב"ם (א, ח). כאן אנו דנים על תולדות השן והרגל.

הרב ליפשיץ הציע לדייק זאת ממקום נוסף ברמב"ם. לגבי כופר, הרמב"ם מביא (י, יג) מקרה בו הבהמה הרגה ברגלה (דרסה על גבי תינוק). שם, מביא הרמב"ם שהמקרה הוא "שנכנסה לרשות הניזק". לעומת זאת, כאשר הרמב"ם מביא (י, י) מקרה של כופר בשן², הוא לא מזכיר שהמקרה היה בחצר הניזק. מכאן נשמע, שהמקרה הוא לאו דווקא בחצר הניזק אלא גם ברשות הרבים, מפני שיש כאן מקרה של תולדת שן, יהיה חיוב ברשות הרבים.

מה ההגיון בחלוקה זו בין שן לרגל? הרב ליפשיץ הסביר, שיסוד הפטור של שן ורגל ברשות הרבים הוא שהבהמה מזיקה כדרך הליכתה, זה חלק מההליכה שלה ברשות הרבים. לכן, גם רגל ותולדותיה פטורות ברשות הרבים – זה חלק מהליכתה. לעומת זאת, תולדות השן הן לא בהכרח תוך כדי ההליכה, כל היזק שיש לבהמה הנאה ממנו הוא תולדה של שן, גם אם הוא לא כדרך הליכתה. למשל, בהמה שמתחככת בכותל להנאתה (ג, א) זה לא כדרך הליכתה, לכן אין יסוד לפטור היזק זה. בהמה רגילה שאוכלת, זה אכן כדרך ההליכה, ולכן שן עצמה פטורה ברשות הרבים, אבל תולדות השן הן לא כדרך ההליכה ולכן אינן פטורות ברשות הרבים.

ג. כיוון שלישי – הבדל בסיבת החיוב

כיוון נוסף שאפשר להציע, הוא שיש סיבות חיוב נפרדות לאב שן ולאב רגל – אכן הדינים שלהם יהיו זהים³, אבל כאשר יש נזק לפנינו, ואנחנו צריכים לדון האם חייבים עליו, יש שתי סיבות שונות לחייב שהם לא חופפות – שן ורגל⁴.

² שם הסוגייה היא סוגיית "ירוקא" (מת, ב). יש לציין, שישנם ראשונים שהסבירו שהדין שם הוא דין של רגל ולא דין של שן (עיין בתוספות מד, א ד"ה הכא; ספר הישר סימן כז ועוד). אבל, דעת הרבה ראשונים (רשב"א מד, א ד"ה גירסת ועוד) היא שהדין הוא דין של שן.

³ דבר זה לא הכרחי בשיטה זו. אפשר עקרונית להסביר שיש הבדל בדינים, כמו שהצענו בסעיף הקודם, ולמרות זאת להגיד שיש הבדל ביסוד החיוב. כוונתנו היא שאין בהכרח הבדל בדינים.

⁴ יש לציין, שדבר זה אפשרי רק לפי שיטת רש"י, שמבין שהאבות בתורה הם יסודות חיוב – האדם חייב בגלל האב הזה. לשיטת הגר"י (תחילת הלכות נזקי ממונ), שמסביר שיש יסוד חיוב משותף, אך ישנם פטורים לאבות המסוימים, לא ניתן לומר הסבר זה. להרחבה במחלוקת זו, שיסודה בדברי הגר"י (שם), עיין במאמרו של אהרן סקסונוב באסופה זו.

ניתן להציע, שרגל חייבת כי "הזיקה מצויה" – מפני שההיזק הזה מצוי האדם חייב. לעומת זאת, שן חייבת כי יש הנאה להיזקה – ההיזק הוא לא מצוי כמו ברגל, ומדין רגל פטור, אבל יש סיבת חיוב אחרת – יש הנאה להיזקה.⁵

למעשה, לפי הסבר זה, ישנן שלוש רמות של "מצויה" – כאשר היזק הוא משונה, דינו כקרן. היזק שהוא לא משונה, מוגדר כ"אורחיה". אבל, ישנה רמה גבוהה יותר – "הזיקו מצויה" – הגדרה שנאמרה רק על האב רגל. רק במקרה של רגל ההיזק הוא מצויה ברמה הגבוהה ויש את יסוד החיוב, בשן אמנם ההיזק לא משונה אבל חייבים עליו גם במקרה בו הוא פחות מצויה, אם יש לבהמה הנאה מהיזקה.

נסה לבסס כיוון זה. ראשית, יש לציין שכאשר הגמרא (ד, א) דנה למה אי אפשר ללמוד שן מרגל, היא אומרת – "לא ראי הרגל שהיזקה מצויה כראי השן שאין היזקה מצויה". כלומר, שרק על רגל נאמר "היזקה מצויה" – שן היזקה לא מצויה.

שנית, נראה כי דבר זה עולה מדברי תלמיד הרשב"א והרא"ש. הגמרא (ב, ב) מביאה ברייתא, בה מופיעות תולדות של קרן, כאשר אחת מהן היא נשיכה. על כך מקשה הגמרא – "נשיכה? תולדה דשן היא!" עונה הגמרא "לא, שן יש הנאה להיזקה, הא אין הנאה להיזקה". כך הדברים לפי גרסתנו, אבל הרשב"א (ב, ב ד"ה נשיכה) גרס "ה"מ היכא דיש הנאה להיזקה הא אין הנאה להיזקה". דייק הרשב"א, שיש נשיכה שהיא באמת תולדה של שן. לכן, הסביר הרשב"א שאם בהמה נשכה כיכר כדי לאוכלה, ולפני שהיא הספיקה לאכול אותה הכיכר נפלה מפייה, אך היא נשארה מלוכלכת מהרוק שבפיה,⁶ עדיין יהיה חיוב מדין שן.⁷

⁵ לפי זה, ייתכן שיהיו מקרים בהם יהיה חיוב משני אבות שונים – מקרה שגם יש הנאה להיזקה וגם מצויה כמו רגל. על הצד שיש הבדל דיני בין שן לבין רגל (כמו שהצענו בכיוון השני לעיל), יש לציין מה יהיה הדין במקרה זה. נראה לעניות דעתי שבמקרה זה יהיה חיוב ברשות הרבים. אמנם פטור ברשות הרבים מצד רגל, אבל יש חיוב מצד שן, ולכן יש לחייב ברשות הרבים.

⁶ ברשב"א לא מפורש האם הלכלוך נעשה כתוצאה מהנפילה על הרצפה או כתוצאה מהרוק של הבהמה שלכלך את הפרי. אבל, בדברי תלמידו נראה שהלכלוך הוא כתוצאה מזה שהוא היה בפיה – "ונפל מפיה ונשאר מלוכלך". ההבדל בין שני הפירושים הוא האם קרה הדבר שהאדם ציפה לו – אם מדובר על לכלוך מהפה, אז מה שהאדם ציפה לו קרה, אם זה כתוצאה מהנפילתו יש מקום לפטור את האדם כי קרה כאן דבר שאינו מצויה כתוצאה מדבר מצויה.

⁷ יש לציין שבדברי הרשב"א עצמו היה אפשר להבין שבנשיכה כאן יש הנאה ממש מהנשיכה ולכן תהיה מוגדרת כשן – כגון בהמה שנשכה בככר להנאתה כדי לאכלו ולא הספיקה לאכלו עד שנפל מפיה ולכלכו שנשיכה זו יש הנאה להיזקה". אבל, תלמיד הרשב"א והרא"ש מצטט את דבריו באותה לשון, ולמרות זאת אומר במפורש שהסיבה שזה לא שן כי "כל שלא נהנית אינו בכלל וביעור", אם כן הוא הבין שאין כאן הנאה. כך הדברים גם במגיד משנה (נזקי ממון א, י).

יחס האבות שן ורגל

תלמיד הרשב"א והרא"ש חלק על הרשב"א בנקודה זאת, וסבר שיהיה כאן חיוב מדין קרן – "אין זה כעין שן שחייבה עליו תורה, דהא ובער בשדה אחר כתיב וכל שלא נהנית אינו בכלל ובער".

לכאורה, יש לשאול על דברי תלמיד הרשב"א – גם אם נכון שאין זה כעין היזק שן שחייבה עליו תורה, למה שזה יהיה קרן ולא רגל? הרי הבהמה עשתה כאן מעשה שהוא מצוי שיקרה, היא עשתה פעולת אכילה. אם כן, למה לא לחייב את בעליה מדין רגל? נראה מדברי תלמיד הרשב"א שהיה ברור לו שלא ייתכן שהמקרה כאן יהיה רגל, אבל כן העלה אפשרות שזה יהיה שן (אם לא היה את הבעיה של "ובער"). למה?

נראה, שתלמיד הרשב"א מסביר כמו שביארנו לעיל – יש יסודות חיובים שונים לשן ולרגל, כאשר רק רגל "הזיקה מצויה". כאן, ההיזק לא מצויה כמו רגל⁸, ולכן ברור שההיזק כאן הוא לא רגל. לכן, כאשר תלמיד הרשב"א מסיק שאין כאן שן, בהכרח המקרה הוא קרן.

נראה כי בשיטת תלמיד הרשב"א באמת מסתבר להגיד דבר זה. לפי הכיוון הראשון שהצענו, ששן ורגל הם למעשה אותו דבר, הנאה של שן היא רק סימן לכך שהפעולה מצויה – יש הנאה לבהמה ולכן דרכה לעשות את זה. תלמיד הרשב"א בוודאי לא למד כך, אם הבהמה עשתה פעולה של הנאה, זה לכאורה היה אמור להגדיר את ההיזק כשן, גם אם לא הייתה הנאה בפועל. מכאן ניתן לראות שתלמיד הרשב"א והרא"ש הביין שיש יסוד חיוב עצמאי להנאה להיזקה, מפני שהיא נהנית – האדם חייב. בעצם, אנחנו מסתכלים על מעשה הנזק שנעשה כאן, וצריכים להגדיר את חומרתו – עד כמה יש כאן מעשה נזק – ולפי החומרה של הנזק אנחנו נקבע באיזה אב מדובר כאן. אם אנחנו מבינים את ההנאה כיסוד חיוב, צריך להבין במה שונה יסוד החיוב של הנאה מיסוד החיוב של 'אורחיה'. מכאן ניתן לראות שבעל הבהמה חייב על ההנאה כי לקח או נהנה מרכושו של השני (וזה לא קשור ל'אורחיה'). באונס האדם יהיה פטור, אבל בלי אונס האדם יהיה חייב כי יש הנאה, ולכן חייב גם אם זה לא אורחיה.

⁸ אמנם, אין זה מוכרח להבין שאנחנו נגדיר מקרה זה כ'משונה' – כאן הבהמה עשתה מעשה שהוא מצויה, וכתוצאה מכך התקבלה תוצאה משונה. כבר מצאנו דבר זה במקום אחר בדברי תלמיד הרשב"א (י"ט, ב), שם מביא תלמיד הרשב"א את פירוש הראב"ד, שמסביר שהמקרה בו בהמה מסתבכת בחוט הוא משונה – גם אם הבהמה אחרי זה הולכת בצורה רגילה יהיה כאן דין של משונה, משום שזה משונה שהבהמה הסתבכה בחוט. הברכת אברהם (יז, ב) מביא את דברי הראב"ד האלה, וכותב ש"חידוש גדול חידש הראב"ד לומר דהוה משונה". אבל נראה שדבר זה מסתבר – אם האדם לא היה צריך להעלות על דעתו שהנזק ייתרחש כתוצאה ממעשה זה, מה זה משנה אם בסוף הפעולה נעשית בצורה רגילה.

אולי אפשר להציע שכך היא גם שיטת רש"י. הגמרא (יה, ב) מביאה מקרה בו בהמה מטילה גללים לעיסה, ואומרת שהיזק זה הוא צרורות. הגמרא מקשה – הרי זה משונה! עונה הגמרא שמדובר במקום צר ואז זה מצוי. אומר רש"י, שצריך להגיד שאין לה הנאה, כי אחרת זה תולדה של שן. לכאורה, אין הדברים ברורים – יכול להיות שיש לבהמה הנאה, וזה יהיה צרורות של שן! אמנם, בתירוץ השני של רש"י סובר רש"י שאין מציאות של צרורות של שן (וכך נראה שרש"י מסביר בסוגייה של חזיר נובר (יז, ב), עיינו שם), אבל בתירוץ הראשון נראה שאין הוא מקבל אפשרות זו. אם כך, מה הבעיה שזה יהיה שן? אולי ניתן לומר, שאם היזק מסוים הוא קצת משונה, אם יש לו הנאה אז הוא יהיה שן, ואם כן לא קשה קושיית הגמרא.

סיכום

הצענו במאמר שלושה כיוונים להבנת היחס בין האב "שן" לאב "רגל", ולשאלה למה שניהם נכתבו בתורה:

- א. באמת, אין כל הבדל בין שן לבין רגל. האבות נכתבו בתורה כי אם היה כתוב רק אחד מהם לא היה אפשר ללמוד את האב השני.
- ב. יש הבדל בדינים – תולדות הרגל פטורות ברשות הרבים, לעומת תולדות השן שאינן פטורות. כך ראינו שעולה מדברי הרמב"ם.
- ג. יש הבדל בסיבת החיוב – תולדות הרגל מחייבות מדין מצוי לגמרי, ולכן הבעלים חייב רק כאשר ההיזק מצוי לגמרי. לעומת זאת, תולדות השן מחייבות מדין אחר – מדין ההנאה – ולכן חייב גם אם ההיזק פחות מצוי. כך ראינו שעולה מדברי תלמיד הרשב"א והרא"ש, ואולי גם מדברי רש"י. אין הכרח שהסברים חלוקים, ניתן לומר שיש הבדל במקרים בהם חייב (כאפשרות השלישית), ולומר שיש גם הבדל בדינים (כאפשרות השנייה).